लिङ्गसङ्ग्रहाध्यायः ॥ ९ ॥

नाम्नां पूर्वमिहोक्तानामनुक्तानां च कृत्स्नशः ।
सामान्यैर्लक्षणैः कैश्चित् क्रियते लिङ्गसङ्ग्रहः ॥ १ ॥
अबाधिते विशेषोक्त्या भवेत् सामान्यलक्षणम् ।
एकस्वरं हलादीदूद् हङ् मा श्रीर्भूरिति स्त्रियाम् ॥ २ ॥
इच्च सर्वमुदन्तेषु पाकुरज्ज्वादि किञ्चन ।
नदीनामाह्वयाः सर्वे प्रायेण च लताह्वयाः ॥ ३ ॥
णचोऽत्रि व्यवहार्याद्या अङ्ङन्तास्तु पचादयः ।
अप्रत्यये जुगुप्साद्या युजन्ता भावनादयः ॥ ४ ॥
क्तिन्नन्तास्ततिगत्याद्याः क्विबन्ताः सम्पदादयः ।
इत्रि स्युः कारिबोध्याद्या ण्वुलि प्रच्छर्दिकाऽऽदयः ॥ ५ ॥
क्रीडाप्रहरणे णान्ताः पाल्लवाद्या घञस्तु ञे ।
क्रियायां दाण्डपाताद्यास्तल्ङ्याबूङ्त्र्यन्धतादयः ॥ ६ ॥
अके वैरादिवीप्सादौ स्युः काकोलूकिकादयः ।
क्यपि तु ब्रह्महत्याद्या दल्याद्यल्पत्वकीर्तने ॥ ७ ॥
त्रिलोकीत्यादयोऽदन्तैः समाहरार्थकद्विगौ ।
त्रिपात्रत्रियुगाद्याः षण्णभवन्यादयस्त्वनौ ॥ ८ ॥

(इति स्त्रीलिङ्गाः)

अदन्ताः पुंस्युपान्ताश्चेत् कर्णौ भरमटास्तथौ ।
षसौ च सान्ता ये च स्युरुदन्ताः प्रायशो नरः ॥ ९ ॥
इदन्नेष्वरतिर्वमिर्वर्णिर्ग्रीहिर्ग्रहिः प्रहिः ।
स्तभिः कपिः सनीरालिरर्दनिर्वमतिर्नरः ॥ १० ॥
अङ्याबन्ताश्च वृक्षार्थाः प्रायो रोहित्तरत्तथा ।
शैलानामह्वयाः सर्वे गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ ११ ॥
कन्यन्ता राजतक्षाद्या ऋदोरपि करादयः ।
इकस्तिपोः शासिशास्त्याद्याः स्युरेरचि जयादयः ॥ १२ ॥
अवश्यायादयो णान्ता घान्ता दन्तच्छदादयः ।
प्रध्याद्याः प्रादितो घोः कौ स्युर्वमथ्वादयोऽथुचि ॥ १३ ॥
प्रश्नाद्या नङि पाकाद्या घञि ल्यौ नन्दनादयः ।
प्रथिमाद्या इमनिचि कुणप्पीलुकुणादयः ॥ १४ ॥

(इति पुंलिङ्गाः)

त्रान्तद्वयच्चकासिसुस्नान्तं लोपधं युक्तयोपधम् ।
अम्बुपुष्पाणि च क्लीबे रेचकं त्वभयाफले ॥ १५ ॥
ब्रह्मोद्याद्या भावकृत्यश्छन्दोऽणि त्रिष्टुभादयः ।
स्मिताद्या भावनिष्ठान्ताः कर्णजाहादि जाहचि ॥ १६ ॥
समूहकर्मभावार्थतद्धिते वार्धकादयः ।
सांराविणोपमानदि नोपान्तं भावसंज्ञयोः ॥ १७ ॥
एकद्वन्द्वाव्ययीभावाः स्युरितोऽकर्मधारये ।
अनञ्तत्पुरुषे शब्दाः कन्थोशीनरनामसु ॥ १८ ॥
यथा सौशमिकन्थं स्याद् बाहुल्ये तु समासभाक् ।
छाया यथा खगच्छायं नृपामर्त्यार्थकात् परा ॥ १९ ॥
अराजतः सभा भूभृत्सभं रक्षःसभं यथा ।
न काष्ठादेरशालार्था सैव दासीसभं यथा ॥ २० ॥
उपज्ञोपक्रमान्तं च तदादित्वे विवक्षिते ।
पाणिन्युपज्ञमित्यादि पथस्सङ्ख्याऽव्ययात् परः ॥ २१ ॥
शशादूर्णा गृहात् स्थूणा क्रियाऽव्ययगुणानुगम् ।
एकत्वञ्चास्य पुण्यात्तु सुदिनादप्यहः परः ॥ २२ ॥
कुटिलं गच्छतीत्यादि क्रियाणां तु विशेषणम् ।
नपुंसकं तु भद्रं स्वरित्यव्ययविशेषणम् ॥ २३ ॥

(इति नपुंसकलिङ्गाः)

स्त्रीप्राण्यर्थाः स्त्रियां पुंसि पुंप्राण्यर्था विना त्विह ।
स्त्रीत्वेनोक्तैस्तथाऽपत्येऽणादि ष्वुन्नादि शिल्पिनि ॥ २४ ॥
क्वचिद्रश्मिमयूखांशुघृणिघृष्टिगभस्तयः ।
सृपाटी त्रिसरा सूर्मिः सुषुम्ना यष्टिरिङ्गुदी ॥ २५ ॥
कलम्बी शल्लकी मल्ली वरटा जाटलिः कुटी ।
शाटी रेणुहरेणूरुजलूकाकोलिधूलयः ॥ २६ ॥
उत्कण्ठा कङ्कती कन्दूवितस्ती रयिरञ्जलिः ।
कूपस्य च त्रिका व्रीडा प्रेङ्खोलिः फलकी कटी ॥ २७ ॥

(इति स्त्रीपुंसलिङ्गाः)

अर्धर्चादिगणे प्रोक्तं सर्वं नृक्लीबलिङ्गकम् ।
तच्च लिङ्गान्तरेऽनुक्तं सर्वमुक्तं घृतादि च ॥ २८ ॥

तत्र केचिद् घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं विदुः।
अत एकेन लिङ्गेन ते पूर्वमिह वर्णिताः॥ २९॥

पिशाचादिषु भूतोऽस्त्री शङ्कुरप्राणिगोचरः।
विशेषकञ्च तिलकं पुण्ड्रे ब्रह्मा द्विजेऽब्जजे॥ ३०॥

क्ष्वेडाश्च कन्दलाः कालकूटाद्याः स्युः कमण्डलुः।
सक्तुः परीतन्महिमा कर्म पर्व च लोम दोः॥ ३१॥

(इति नृषण्डाः)

अपुंसि चालनी दाम वणिज्याऽश्सन्तिका स्थली।
शरव्यार्चिर्गुडा पत्री स्यात् कुथे वर्णतर्णिका॥ ३२॥

सगरी नटने कृत्या त्वभिचारजदैवते।
मद्ये मधूलकं चेति क्वाप्यथाकर्मधारये॥ ३३॥

अनञ्तत्पुरुषे सेनाच्छाया शाला निशा सुरा।
नृसेनं पादपच्छायं गोशालं श्वनिशं यथा॥ ३४॥

नृसेनेत्यादयोऽप्येवं कुत्रचिद्भावकर्मणोः।
साहायकं साहायिका मैत्र्यं मैत्री च वुञ्ष्यञोः॥ ३५॥

द्विगुरन्नन्त आबन्तोऽप्येवं नश्चात्र लुप्यते।
यथा त्रितक्षं त्रितक्षी क्षिखट्वं च त्रिट्ष्यपि॥ ३६॥

(इति स्त्रीषण्डाः)

त्रिलिङ्ग्यां तु क्वचिच्छुङ्गा कलशी कन्दरी दरी।
पेटी पुटी पटी वाटी कवाटी पिटका वटी॥ ३७॥

अर्गला दाडिमी पात्री विडङ्गा कुवली तटी।
मृणाली कन्दली नाली मुस्ता जृम्भा हरीतकी॥ ३८॥

त्रिजातकी गन्धिघना मठी स्थाने तपस्विनाम्।

(इति त्रिलिङ्गाः)

गुणद्रव्यक्रियायुक्तं बुवन्तो वाच्यलिङ्गकाः॥ ३९॥

येनार्थः प्रस्तुतो नाम्ना तल्लिङ्गं वाच्यलिङ्गकम्।
न त्रिषु स्युर्विशिष्टार्थस्पर्शिनः पङ्कजादयः॥ ४०॥

भेद्यनिष्ठत्वमेकार्थवृत्तिमात्रैककारणम्।
अतन्त्रीकृत्य भेदोक्तिः कैश्चिदाश्रीयते पुनः॥ ४१॥

ते स्युरर्थसमा यद्वत् सत्त्वाद्या वाक्यगोचराः।
मचर्चिका मतल्लिका प्रकण्डमुद्धतल्लजौ॥ ४२॥

अमीषु नार्थलिङ्गता प्रशस्तवाचकेष्वपि।
योनिसम्बन्धवाचिन्यः पुत्राद्याः पुंगिरो नरि॥ ४३॥

मात्राद्याः स्त्रीगिरः स्त्रीत्वे विद्यासम्बन्धगोचराः।
आचार्यर्त्विगुपाध्यायशिष्या याज्यार्थिकास्तथा॥ ४४॥

शास्त्रार्था वैदिकार्थाश्च स्थपतिश्रोत्रियादयः।
अधिकारकृता मन्त्रिस्थापत्याद्यभिधास्तथा॥ ४५॥

भट्टारको भट्टरको भट्टस्तत्रभवान् भवान्।
भगवान् पूज्यपादश्च देवाश्चार्चार्थिकास्तथा॥ ४६॥

शत्रुमित्रज्ञशिल्प्यर्थाः प्रायस्तद्वन्न तु त्रिषु।
वाच्यवत् स्याद् बहुव्रीहिर्दिङ्नामसु तु स स्त्रियाम्॥ ४७॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याद्या ल्युट् च कारके।
सर्वनामान्यणाद्याश्च तद्धिताः संज्ञया विना॥ ४८॥

तद्धिताः चतुरर्थ्यां ये सङ्केतात् कृतकाह्वयाः।
षट्संज्ञा युष्मदस्मच्च त्रिषु लिङ्गेष्वभेदवत्॥ ४९॥

(इत्यभिधेयवल्लिङ्गाः)

कृत्तद्धितसमासाख्या प्रसिद्धाख्ये च लिङ्गिनि।
तद्यथा चक्रभृद्विष्णुर्लताभेदाभिधा यथा॥ ५०॥

द्वन्द्वस्तत्पुरुषोऽप्यन्त्यलिङ्गोऽश्वबडबौ नरि।
तथैवोक्षवशावह्नरात्राहाश्च टजन्तकाः॥ ५१॥

क्लीबे सङ्ख्यापरं रात्रमर्धान्ना पञ्चखार्यना।
त्रिष्वर्थः प्राक् चतुर्थ्यन्तस्तद्धितार्थो द्विगुस्त्रिषु॥ ५२॥

प्रादिप्राप्तालमापन्नात् परं च प्रवरो यथा।
प्राप्तार्थोऽलङ्कुमारिश्च पुमान् स्त्रीपुंसयोर्युतौ॥ ५३॥

ग्राम्यानेकशफाबालबहुपश्वन्वये स्त्रियः।
क्ल्यक्लीयुतौ षण्णैक्यं वा व्यक्त्यादि लुपि युक्तवत्॥ ५४॥

परवद् वानुवादेषु तिङ्व्ययमलिङ्गकम्।
अचः पुंसि हलो दीर्घाः स्त्रियां लोपधनत्रसाः॥ ५५॥

षण्डे सर्वे गुणद्रव्यक्रियायुक्तार्थकास्त्रिषु ।
बहुत्वमेकता च स्याज्जात्याख्यायां यथा यवाः ॥ ५६ ॥
यवश्च व्रीहयो व्रीहिरित्यथ स्याद् विशाखयोः ।
द्वित्वं बहुवचश्चैवं द्वयं प्रोष्ठपदास्वपि ॥ ५७ ॥
अनेकमिति शब्दस्य तद्विशेषस्य चैकता ।
सङ्ख्यार्थस्याबहुव्रीहेर्यथाऽनेका वधूरिति ॥ ५८ ॥
विरोधे पूर्वदौर्बल्यं लोकतः शेषमुन्नयेत् ।
(इति सामान्यन्यायाः)

सर्वे जनाः सहस्रास्या युगपद्वक्तुमुद्यताः ॥ ५९ ॥
न कलामपि भारत्या ब्रूयुर्वर्षशतैरपि ॥ ५९½ ॥

इति भगवता विदितनिखिलनिगमनिचयरहस्यविद्येन दिनमणिसमतेजसा सकलतत्त्वप्रकाशेन यादवप्रकाशेन विरचितायां वैजयन्त्यां शेषकाण्डे लिङ्गसङ्ग्रहाध्यायः ॥ ९ ॥

अष्टमः शेषकाण्डः समाप्तः ॥ ८ ॥

ग्रन्थोपसंहारः

इति यतिवरसङ्घपूजिताङ्घ्रिः
प्रथितयशा भुवि यादवप्रकाशः ।
व्यरचयदभिधानशास्त्रमेतत्
सह वचनैः सह लिङ्गसङ्ग्रहेण ॥ १ ॥

एतां शुभामष्टभिरुक्तकाण्डै-
र्भूतस्वरूपैरिव नाममालाम् ।
धत्तां विशाले हृदये मुरारि-
स्त्वां वैजयन्तीमिव वैजयन्तीम् ॥ २ ॥

एवं सूक्ष्मैर्न्यायनिर्णीतशब्दैः
सर्वार्थानां व्यञ्जकोऽसौ निघण्टुः ।
संवित्तीनां भूषणं सत्कवीनां
प्राप्तः पारं वैजयन्तीनिघण्टुः ॥ ३ ॥

[नानाविद्यावेद्यवाग्रत्नमाला
मूर्तं वेदं वेदयन्ती त्रिवेद्याः ।
रोद्धुं बुद्धिध्वंसकध्वान्तचक्रं
प्राज्ञैर्ज्ञेया वैजयन्ती जयन्ती ॥ ४ ॥]

(इति वैजयन्ती समाप्ता)